

Marcin Jaranowski

REKONSTRUKCJA ZŁA

**ETYCZNE ASPEKTY OPRESJI
W ŚWIETLE REFLEKSJI „OCALONYCH”**

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2015

Recenzent
Andrzej Leder

Projekt okładki
Marcin Jaranowski

*W tytule głównym wykorzystano czcionkę Bebas Neue, autor: Ryoichi Tsunekawa, licencja:
SIL Open Font License 1.1*

Opracowanie wydawnicze
Magdalena Bizior-Dombrowska

© Copyright by Marcin Jaranowski and Wydawnictwo Naukowe UMK

Toruń 2015

ISBN 978-83-231-3396-4

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 611 42 95, fax +48 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
www.wydawnictwoumk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax +48 56 611 42 38
e-mail: books@umk.pl

Druk: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

SPIS TREŚCI

Od autora	9
Wprowadzenie	13
Punkt wyjścia	14
Inspiracje	24
Znaczenie „ocalonych”	36
Pojęcia	49
Dramat wolności	55
Rzeczywistość złego snu	57
Fortuna i fatum	79
Wolność w sytuacji bez wyjścia	90
Autoalienacja	107
Dwoje autorów o bólu	108
„Demoniczny” głód	120
Zapowiedź całkowitej bierności	142
Śmierć jako pułapka	159
Nadzieje i złudzenia	177
Myśl przekraczająca sytuację opresji	179
Intymność załamania	195
Złudne nadzieje	205
Krzyk	213

8 | Spis treści

Ból moralny	223
Upokorzenie	225
Krzywda bez doświadczenia	241
Uważne spojrzenie	262
Pytanie o człowieka	273
Absolutne bezpieczeństwo	287
Epilog	301
Bibliografia	307
Summary	319
Indeks osobowy	323

OD AUTORA

Amerykański psycholog Rollo May w książce *Psychologia i dylemat ludzki* wprowadza czytelnika w zagadnienie ludzkiej zdolności do dwojakiemu doświadczenia siebie: jako podmiotu oraz jako przedmiotu. May postanawia najpierw zilustrować odmienny charakter tych dwóch doświadczeń, opisując odczucia, które towarzyszyły samej pracy nad jego książką. Czytamy zatem o pisaniu, podczas którego autor boryka się z myśleniem o sobie w kategoriach podlegania kontroli, potrzeby dostosowania, z myśleniem koncentrującym się na słowie „muszę”; następnie o tym, jak ów krępujący sposób myślenia zostaje szczęśliwie rozproszony przez inspirację, która daje siłę swobodnego i pozbawionego obaw tworzenia. Myślenie obracające się wokół słowa „muszę” zostaje zastąpione przez to, które wiąże się ze słowem „chcę”.

Pracy nad książką, którą czytelnik ma przed sobą, towarzyszyła oscylacja na tyle podobna, że mogłem czerpać otuchę wprost ze słów Maya. Z jednej strony, napisanie jej było częścią pewnej z góry narzuconej procedury, musiała ona sprostać wyznaczonym formalnym wymogom oraz powstać w określonym czasie. Z drugiej jednak strony, nie sposób było ją pisać, mając te wytyczne na uwadze. Myślenie o nich nakładało na proces twórczy pewien ciężar, wikało

go w dokuczliwe kalkulacje i obawy. Zatem starałem się – zgodnie z zaleceniami Maya – za wszelką cenę zachować własną inicjatywę. Jednak trzeba podkreślić, że nawet najbardziej podmiotowe zaangażowanie się w pisanie tej książki oznaczało prowadzenie refleksji w obszar zagadnień, których powaga nie sprzyjała wzrostowi twórczego entuzjazmu. Przygotowywaniu tego opracowania nie towarzyszyły przyjemne odczucia, lecz raczej wrażenie uciążliwego pojedynkowania się z tematem. Praca była niemiarowa i przyjęła formę kolejnych podejść i wycofań, zbliżania się i dystansowania. Z czasem właśnie ten tryb działania zaczął współtworzyć charakter prezentowanej książki oraz całą atmosferę pisania, którą zaakceptowałem jako właściwą dla niej, a nawet odpowiadającą jej treści. Obecnie uważam, że był to jedyny sposób, w jaki mogłem doprowadzić tę pracę do końca.

We Wprowadzeniu wyjaśniam szczegółowo zamysł tej książki. W tym miejscu chciałbym umieścić jedynie parę zdań zapowiedzi. Książka dotyczy problemu zła, lecz z założenia nie prezentuje całościowej koncepcji zła. Nie jest też próbą przeprowadzenia zdystansowanego przeglądu szeregu takich koncepcji. Powstała po to, aby ułatwić uchwycenie zła z określonej etycznej perspektywy. Proponowany w niej sposób jego rozumienia, ustalający punkt odniesienia w ciężkich doświadczeniach ofiar, nie napotyka przeszkód w postaci etnicznych, kulturowych, rasowych czy politycznych różnic między ludźmi, ponieważ określa je jako nieistotne w odniesieniu do krańcowych form ucisku. Przeciwnie, doświadczenia te ukazują nam wyraźnie podobieństwa między ludźmi, ich wspólną podatność na te same formy cierpienia i rodzaje krzywd. Myślę zatem, że warto pochylić się nad opisami takich doświadczeń i przyjrzeć się refleksji, która jest nimi inspirowana. Mam nadzieję, że ta książka, która jest zachętą do namysłu nad kondycją ofiar pod nieobecność

sprawców i decydentów, zwróci uwagę na kwestię zła doznawanego, jako wartą osobnej dyskusji etycznej.

Powstanie tej publikacji było możliwe dzięki różnym formom wsparcia i pomocy bardzo wielu osób, o których chciałbym w tym miejscu wspomnieć. Spośród grona pracowników Instytutu Filozofii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu dziękuję profesorom Andrzejowi Szahajowi, Włodzimierzowi Tyburskiemu, Ryszardowi Wiśniewskiemu, a także moim przyjaciółom i znajomym związanym z Instytutem: Aleksandrze Derrze, Ewie Bińczyk, Piotrowi Domerackiemu, Marcinowi T. Zdrence i Paulinie Matysiak. Dziękuję profesorowi Andrzejowi Lederowi z Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk za recenzję wydawniczą książki. Dziękuję także Magdalenie Bizior-Dombrowskiej oraz Tomaszowi Jaroszewskiemu z Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, za bardzo sprawne przeprowadzenie procesu wydawniczego. Praca nad książką często nie byłaby możliwa bez osób, które odciążały mnie z innych obowiązków, za co jestem szczególnie wdzięczny Magdalenie Szymczak oraz mojej mamie Elżbiecie. Dziękuję także mojej córce Zosi – za cierpliwość. W ciągu lat pracy nad *Rekonstrukcją zła* wiele osób umożliwiło mi dostęp do rozmaitych publikacji, przesyłało teksty, pożyczało książki lub udzielało wskazówek bibliograficznych. Dziękuję im wszystkim. Jestem również wdzięczny za wszelkie wyrazy zainteresowania prezentowaną książką, z którymi spotkałem się, zanim została wydana – był to ważny bodziec, który mobilizował mnie do pracy.

WPROWADZENIE

Mam nadzieję, że zapoznanie się z zamysłem tej książki Mi pewnym merytorycznym podłożem, na którym powstała, zwiększy szansę na to, że czytelnik przychylnie spojrzy na jej treść. Kontekst powstania książki jest ściśle filozoficzny i najdalsze przygotowania do jej napisania polegały na pracy pośród filozoficznych koncepcji zła. Jednak w czasie trwania prac zyskałem przekonanie, że istnieje pewna specyfika etycznego ujęcia problemu zła, która jest warta zachowania w swojej odrębności. Książka stanowi próbę uchwycenia zagadnienia zła z określonej perspektywy: z perspektywy ofiary. Jeśli przesłanki i definicje, które przygotowują to ujęcie, wydadzą się czytelnikowi obce, prawdopodobnie też idąca za nimi „rekonstrukcja zła” nie przedstawi się jako szczególnie przekonująca. Mam jednak nadzieję, że znajdzie on płaszczyznę porozumienia z autorem, dzięki czemu poszukiwania stanowiące treść tej książki będzie można uznać za wspólne.

Punkt wyjścia

Zacznę od wyjaśnienia znaczeń dwóch kluczowych pojęć znajdujących się w tytule i podtytule książki. Na stronie tytułowej widnieje słowo „zło”, które w swej ciemnej zagadkowości wydaje się przede wszystkim słowem „filozoficznym”, a poniżej słowo wywołujące częściej skojarzenia sytuacyjne: „opresja”. Prezentowana książka ma spełniać zadanie zakonwiczania etycznego namysłu nad złem w jakichś okolicznościach i w pewnego typu przeżyciu: w przeżyciu *opresji*. Tego ostatniego pojęcia używam w znaczeniu źródłowym, w którym odnosi się ono do ucisku, trudnego położenia, uciemżenia, a także tarapatów, kłopotów (od łacińskiego *oppressio*: ucisk, zaskoczenie)¹. Będę określał za jego pomocą stan zdominowania lub przytłoczenia jakiegoś podmiotu przez to, co dla niego niekorzystne. Wychodzę z założenia, że opisy doświadczenia opresji mogą przysłużyć się etyce, pomagając w postawieniu paru kroków w kierunku utworzenia opisu zła doznawanego. Stawiam sobie za cel dokonanie częściowej, fragmentarycznej ekspozycji i charakterystyki zła, gdy jest ono przez człowieka biernie znoszone, nie zaś tworzone. Będę kierował uwagę na rodzaj zła, który Gottfried Wilhelm Leibniz nazwał „złem fizycznym”, a więc na doznanie zła jako nieszczęścia, cierpienia, smutku, bólu

¹ Przystępuję do tego wyjaśnienia w pierwszej kolejności, ponieważ biorę pod uwagę możliwość, iż osoba przyzwyczajona do najczęstszego obecnie w naukach społecznych i politycznych użycia pojęcia „opresja” w znaczeniu wąskim, związanym z różnymi formami wykluczenia i wyzysku grup społecznych, może nie odnaleźć w tej książce tego, czego mogła się spodziewać, spoglądając na tytuł.

lub innych rodzajów stanów awersyjnych². Zło tak rozumiane jest przez Leibniza odróżnione od dwóch innych jego odmian: zła metafizycznego oraz moralnego; a zatem od naturalnych niedoskonałości świata, w którym żyjemy, oraz grzechów, które popełniamy.

Włoski psychiatra i pisarz Vittorino Andreoli wyróżnia trzy ogólne tendencje przejawiające się w rozważaniach na temat zła: tendencję wiążącą zło z opowieścią o Bogu, tendencję łączącą zło wyłącznie z człowiekiem oraz tendencję „egzystencjalną”. Ta ostatnia – w jego ujęciu – zakłada, że: „Zło jest [...] jednym z doświadczeń i wiąże się z okolicznościami, z konkretnymi ludźmi, ludzkimi losami, które zawsze osadzone są w pewnym kontekście”³. Nie odrzucam z góry żadnej z tych filozoficznych skłonności jako prowadzących nas na manowce, tym niemniej w tej książce przyjmuję jedynie ostatnią z wymienionych, egzystencjalną perspektywę widzenia zła. Wychodzę bowiem z założenia, że refleksja etyczna, niezależnie od jej zaangażowania w rozstrzyganie zagadnień filozoficznych czy metafizycznych, nie powinna tracić zdolności identyfikacji zła w doświadczeniu. Życzyłbym sobie, aby ta książka mogła służyć pomocą w podtrzymywaniu tej zdolności.

Jednak jest czymś oczywistym, że zło nie prezentuje się w ludzkim doświadczeniu samo w sobie. Nie możemy rozpoznać przykładów doświadczenia zła, które nie byłoby już jakimś określonym, okolicznościowym, sytuacyjnym złem. Okazuje się, że nawet w ciężkich dla nas czasach, gdy spada-

² G. W. Leibniz, *Teodycea. O dobroci Boga, wolności człowieka i pochodzeniu zła*, tłum. M. Frankiewicz, PWN, Warszawa 2001, s. 34, 347–348.

³ V. Andreoli, *Zrozumieć cierpienie. Aby ból ustąpił radości*, tłum. M. Bielawski, Wydawnictwo Homini, Kraków 2009, s. 305.